

Academische vrijheid: een compromis?

Onlangs kreeg de Leidse universitaire gemeenschap vanuit het immer alerte universiteitsblad *Mare* weer eens te horen dat de academische vrijheid ernstig gevaar liep. Nu is die gemeenschap zo'n beetje specialist in jobstijdingen, maar hier betrof het wel een heel erg academische variant, hier werd de ondergang aangekondigd van iets wat nooit bestaan had. Toch worden wij met een zekere frequentie van die vrijheid beroofd, net zoals we met de regelmaat van de klok te verwerken krijgen dat de universiteit in crisis verkeert of zelfs geheel in puin ligt. Een licht tot hypochondrie geneigd volkje, die academici.

Ergens op het lange parcours van onze inmiddels achthonderd jaar oude instelling schijnt de gedachte postgevat te hebben dat de universiteit een ivoren toren is, een van de werkelijkheid afgewend, in zichzelf gekeerd stiltecentrum. Maar als de geschiedenis al iets leert is het dat de universiteit een bij uitstek op de maatschappij betrokken instelling was, op die maatschappij reageerde, met die maatschappij veranderde. De overeenkomst tussen de huidige universiteit en haar middeleeuwse, vroegmoderne of negentiende-eeuwse voorgangers is die van verre nichten. Maar in geen van die verschijningsvormen was het stil, of hooguit zo stil als in het hart van de storm.

Als er al van vrijheid sprake was, is het een gebonden, gemengde, geclausuleerde vrijheid geweest. Dat maakt het er niet eenvoudiger op, maar we zijn hier in Leiden om ingewikkelde dingen overzichtelijk te maken. Maar het Thijmgenootschap heeft Leiden natuurlijk ook uitgekozen omdat het begrip academische vrijheid hier door verschillende gebeurtenissen zo'n pregnante betekenis kreeg. U

weet ongetwijfeld dat deze universiteit het product is van de onafhankelijkheidsstrijd tegen Spanje en dat ze werd opgericht, zoals Willem van Oranje zelf expliciet voorstelde, ‘tot een vast stuensel ende onderhoudt der vryheit’?

Toch, die vrijheid waar Oranje het over had was niet een vanzelfsprekend begrip en dat vonden de tijdgenoten ook. In december 1574, tijdens het eerste beleg van de stad door de Spanjaarden, had de Leidse magistraat papieren geld uitgegeven met het randschrift ‘Haec libertatis ergo’. De stadsbestuurders gaven daarmee aan dat wat hun betrof de strijd tegen Spanje er een omwille van de vrijheid was. De calvinisten dachten daar anders over. Dominee Taling nam een preek in de Pieterskerk te baat om de alternatieve visie te verkondigen, namelijk dat de opstand er een was omwille van de religie. Hij vergeleek daarbij het stadsbestuur met varkens die niet verder dan hun voer keken. Dit schoot de vlakbij de kansel zittende stadssecretaris, Jan van Hout, zo in het verkeerde keelgat dat hij zijn pistool voor de dag haalde en burgemeester Van der Werff die vlak naast hem zat aanbod: ‘Zal ik hem eraf lichten?’ Van der Werff schijnt dat niet zo’n goed idee gevonden te hebben.

Om u het begrip academische vrijheid wat helderder voor de geest te zetten, ga ik eerst onderscheid maken tussen twee perioden, de periode van vóór 1800 en de periode erna. De negentiende eeuw zal namelijk een heel andere invulling aan het begrip geven. Als we het in de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd over academische vrijheid hebben, hebben we het eigenlijk over vrijheden, over privileges. De belangrijkste vorm waarin de academische vrijheid zich aanvankelijk voordeed waren de verschillende privileges die studenten en dikwijls ook professoren genoten, vrijheden in de zin van uitzonderingen, bijvoorbeeld om bepaalde belastingen niet te betalen, vrijstelling van bepaalde verplichtingen die een stad haar burgers oplegde. De allerbelangrijkste vrijheid was het recht van de studenten – of ze nu zelf iets misdan hadden dan wel dat hun iets aangedaan was – op een eigen universitaire rechtbank.

Die rechtbank is wel voorgesteld als een schandalige vorm van uitzonderingspositie en van klassenjustitie. In feite was het een onmisbaar ingrediënt in een samenleving die letterlijk aan elkaar hing van speciale rechten. De bedoeling van die rechtbank was bescherming te bieden aan studenten die, als ze hun eigen stad verlieten ook hun juridische omgeving de rug toekeerden en in principe rechteloos waren. De bedoeling was een compromis te vinden tussen de rechten van de autochtone bewoners en de allochtone studenten. En de gang van zaken was vooral gericht op schikking. Rector en burgmeester deden samen hun uiterste best de beide partijen tot een vergelijk te brengen. Vrijheid was een vorm van compromis.

Dat hield in dat een zorgvuldig evenwicht in stand gehouden moest worden tussen alle grote belangen die in de verschillende tijden speelden en die de speelruimte van de vrijheid beperkten. En het grootste belang, zeker in die beginperiode van de Leidse universiteit, was natuurlijk de religie. Hoezeer de calvinistische predikanten erop aandrongen – en we zagen al dat de dominees van toen veel weg hadden van de columnisten van nu – de Leidse universiteit is nooit een pendant van de kerk geworden.

In het begin al helemaal niet. Onder professoren zag men een waaier van protestantse voorkeuren, van radicaal calvinistisch tot anglicaans of irenisch. Maar er waren ook erkende libertijnen als Justus Lipsius en Vulcanius, Raphelengius en Erpenius en zelfs katholieken als Sosius en Tunning. Na de overwinning van Maurits op Oldenbarneveldt en na de Dordtse Synode van 1618 zouden verreweg de meeste professoren wel calvinisten zijn – een enkele lutheraan of doopsgezinde daargelaten – maar kerkelijke invloed heeft men vrijwel altijd buiten de deur weten te houden. Zelfs de meest rechtzinnige professoren van de theologische faculteit moesten niets hebben van een formulier waarbij zij zich aan de provinciale synode onderwierpen.

Opvallend is hoe Leidse professoren zich tegelijk wel inlieten met het publieke debat over de religie. Ik geef maar

één voorbeeld uit vele en zoek maar weer aansluiting bij uw eigen ervaring. Velen onder ons weten nog wel hoe jongens in de jaren zestig van de vorige eeuw – opa verhaalt – grote onvrede in de huiselijke kring of op school veroorzaakten door de lengte van hun haar. Een dergelijk onvrede heerste er ook halverwege de zeventiende eeuw en omdat alles in die tijd dogmatisch vertaald werd, was het woord allereerst aan de dominees. Die toonden zich zeer bezorgd over de rijkdom in de Republiek, de statige huizen en weelderige kledij. Hun afschuw concentreerde zich voornamelijk op de haardracht en het krakeel dat eruit voortkwam is wel de ‘harige oorlog’ genoemd.

Of het nu het verhaal van Absalom was of een beschouwing over 1 Corinthiërs 11:14 dat lang haar voor mannen onnatuurlijk was – en ik kan u verzekeren dat ik die passus nog voor mijn kiezen heb gekregen – het galmde overal van de preekstoelen in drie uur durende preken. En dus gingen ook de Leidse professoren zich ermee bemoeien. Letterkundigen als Boxhorn en Salmasius, theologen als Polyander en Revius, zij maakten in geleerd Latijn en toegankelijk Nederlands, soms in boeken van meer dan zeventienhonderd pagina’s, duidelijk dat haardracht een tijdgebonden kwestie was en dat je twee soorten apostolische geboden had, alomgeldige geboden en geboden die alleen geldig waren voor een bepaalde plaats en een bepaalde tijd. Wat Paulus gezegd had behoorde tot die tweede categorie. Zo won de Leidse gematigdheid het pleit.

Die gematigdheid, dat compromismodel was inmiddels, we zagen het ook al aan de manier waarop de universitaire rechtbank werkte, het merg en hartebloed van de universiteit geworden. De manier waarop de academische vrijheid in Leiden gestalte kreeg was een nauwkeurig evenwichtsarrangement, waarin iedereen zijn zegje mocht doen, maar binnen beperkte grenzen. Die grenzen werden door het College van Curatoren bepaald en dat was zelf al een compromiscollege, zorgvuldig samengesteld uit drie vertegenwoordigers van de Staten van Holland, die elk voor zich

weer een bepaalde achterban vertegenwoordigden, de adel, de juridische macht en de grote steden. Samen met de vier burgemeesters bepaalden ze het beleid en zagen erop toe hoe de vrijheid binnen duidelijke beperkingen gehandhaafd bleef.

Dat blijkt zonneklaar uit hun benoemingspolitiek. Steeds weer probeerden curatoren een evenwicht te vinden tussen de verschillende ideologische, filosofische en wetenschappelijke richtingen van hun tijd. Dat gold vooral in de theologie en filosofie waar dogmatisch debat al te vaak aanleiding gaf tot sociale of politieke onrust. Niettemin benoemden ze in 1603 niet alleen Arminius, maar ook Trelcatius junior, en in 1611 niet alleen Vorstius maar ook Molinaeus en in 1650 Cocceius naast Trigland en drie jaar later Hoornbeek naast Cocceius. Die namen zullen u waarschijnlijk niet zoveel zeggen, maar het betekende dat ze elke keer naast een rekkelijke een meer precieze theoloog benoemden. En dat deden ze ook in de filosofie, zodat steeds een aristoteliaan naast een cartesiaan, een cartesiaan naast een newtoniaan stond. En dat gebeurde ook in de rechten en de medicijnen.

Hier zien we meteen een van de belangrijkste achtergronden voor de opvatting van de academische vrijheid. Naast allerlei sociale en economische redenen had de academische vrijheid zoals die omschreven werd vóór 1800 te maken met de wetenschapsopvatting. In die periode van vóór 1800 kun je eigenlijk beter niet van wetenschap spreken, maar van geleerdheid. Dat was een andere activiteit. De geleerde begon met het uiteenzetten van zijn probleem. Na dat in kaart gebracht te hebben, gaf hij de heersende opvatting over de kwestie weer. Was er geen heersende opvatting, dan gaf hij de meest gezaghebbende. En dan was de klus geklaard. ‘Want,’ zei Aristoteles, en diens opvatting van wetenschap bleef tot in de achttiende eeuw maatgevend, ‘want als we de problemen oplossen en de gezaghebbende meningen in tact laten, dan zullen we de zaak voldoende onderzocht hebben.’

Ook in het onderwijs zelf zat dat evenwicht gebakken. Idealiter zaten de lessen van de professoren zo in elkaar dat ze begonnen met het meer algemene en eindigden met het speciale. Jongerejaars werd eerst geleerd wat zeker was, wat geaccepteerd was, om langzaam ingewijd te worden in wat onzeker, wat controversieel was. Dat was ook de zin van het onderscheid tussen colleges en disputaties, tussen hoorcolleges en werkcolleges om het wat anachronistisch te zeggen. Juist bij die disputaties, waarbij de studenten zelf aan het woord kwamen, konden, in kleinere groepjes, de meest gevanceerde of gedurfde posities ingenomen worden.

Maar nogmaals, het was allemaal binnen zekere grenzen. De professoren gebruikten juist de disputaties om te controleren of de studenten zich wel aan de academische mores hielden, curatoren bepaalden wat de professoren mochten onderwijzen, en als het allemaal uit de hand liep werd de universiteit met harde hand door de Staten van Holland in het gelid gebracht. Van vrijheid in de negatieve, absolute zin was geen sprake en er was ook niemand die er een dergelijke theorie op na hield.

Die theorie dateert pas van rond 1800 en werd uitgevonden en toegepast aan de Duitse universiteit. Daar, aan de universiteit van Berlijn, werd voor het eerst gesproken van *Lernfreiheit* en van *Lehrfreiheit*, van de vrijheid om te studeren wat en hoe de student maar wilde en van de vrijheid om les te geven wat en hoe de docent maar wenste. Die twee zaken hoorden bij elkaar, onderwijs en onderzoek waren volgens die opvatting schering en inslag van het academisch bedrijf. En ze moesten in volledige vrijheid beoefend kunnen worden. Dat impliceerde een totale omslag in het denken, zowel over academische vrijheid als over wetenschap.

Het impliceerde bijvoorbeeld een totaal andere opvatting van kennis. Kennis was niet langer een naast elkaar staan van meningen, maar werd nu waarheid en niets dan de waarheid.

De geleerdheid werd vervangen door de wetenschap, belezendheid werd vervangen door onderzoek. Voorheen kon een natuurkundige nog zeggen dat hij het domein van zijn kennis net zo min wenste uit te breiden als dat een theoloog een hoofdstuk aan de Bijbel wilde toevoegen. Maar in de negentiende eeuw zou de wetenschap een gebied zonder grenzen worden.

Die absolute waarheid van de wetenschap vond haar pendant in de absolute vrijheid van de wetenschapper. De waarheid zou alleen gezocht kunnen worden in afzondering en eenzaamheid, zonder enige inmenging van buitenaf. Dat is ook de gedachte van de ivoren toren. Dat oorspronkelijk bijbels beeld – het komt voor het eerst voor in het Hooglied en beschrijft de slankheid en blankheid van de hals van de bruid – werd de metafoor voor zuiverheid en kuisheid. Tegen die achtergrond moeten we ook de opmerking plaatsen van Oppenheimer, de befaamde natuurkundige die leiding gaf aan het Manhattan Project dat de atombom produceerde. ‘Scientists have known sin,’ zei Oppenheimer, de wetenschap had haar onschuld verloren.

Dat nu was niet waar. Die onschuld had de wetenschap nooit gekend. Ook die nieuwe omschrijving van de academische vrijheid, die absolute vrijheid van onderzoek en onderwijs, was en bleef een soort compromis. Religie en filosofie veroorzaakten weliswaar minder ruis dan voorheen, maar ze werden vervangen door economie en politiek. In de loop van de negentiende eeuw werd de universiteit een wetenschappelijk grootbedrijf. Ze werd daarmee doel van allerlei pressiegroepen, of die nu politiek, professioneel of industrieel waren.

Het is evident dat de academische vrijheid daarbij zelf nog meer onder druk kwam te staan dan het geval was in de oude maatschappij van voor 1800. De belangen waren groter, de middelen efficiënter en de uitkomst, zo scheen het, onvermijdelijker. Wie de nauwe verwevenheid ziet, bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, tussen militair of biomedisch onderzoek en de universiteiten, met de federale

staat en de grootindustrie als de grootste opdrachtgevers van het universitaire onderzoek, weet dat een welomschreven, scherp gevoelde en geïnstitutionaliseerde opvatting van vrijheid alleen kan fungeren als een tegenwicht, en nooit als een gerealiseerde grootheid.

Daar komt nog bij dat die absolute vrijheid niet alleen van buiten, maar ook van binnen, in de universiteit zelf, ter discussie staat. De politisering van de humaniora en de relativering van het waarheidsbegrip – ze heten ook wel multiculturalisme en postmodernisme – zijn met name in de Verenigde Staten zo ver voortgeschreden dat allerlei gedragscodes de vrije meningsuiting aan banden leggen en dat elke uitspraak in zijn tegendeel omgezet lijkt te kunnen worden. Waarheid was niet langer iets dat naar de werkelijkheid verwees, maar waar we het over eens waren. En zo waren we terug bij Aristoteles en was de academische vrijheid eens te meer een vorm van compromis.

Niettemin, zelfs als we de bedreigingen van het multiculturalisme en het postmodernisme optellen bij de bestaande politieke en economische inmenging, dan nog is het opmerkelijk hoe veerkrachtig de universiteit is, hoeveel verweer ze kan opbrengen tegen de gevaren die haar vrijheid bedreigen. Dat komt, denk ik juist door het feit dat die vrijheid nooit gerealiseerd is, maar altijd diende als een soort verte, als een soort verlangen. Ze wenkt en wijkt en je mag hopen dat ze nooit je bezit is, want je kunt er zeker van zijn dat diep ongeluk je deel is. Het streven ernaar – en elke cultuur is streven, zei Huizinga – is ons perpetuum mobile, is onze inspiratie. En die inspiratie is er niet een van abstracte aard, maar wordt dagelijks beleefd in het contact tussen student en docent.

Dat brengt mij op de vraag waar die academische vrijheid, abstract als ze is, dan het sterkst gevoeld en het best bewaard wordt. Om die vraag te beantwoorden moet ik u even meenemen naar het begin van de universiteit als instelling, naar de Middeleeuwen van de twaalfde en dertiende eeuw. In die vroege periode kon het gebeuren dat

een universiteit als haar het academisch klimaat in een bepaalde stad niet aanstond, uitzwermd, zoals dat zo mooi heet. Als haar vrijheden geschaad werden, als haar uitzonderingspositie onvoldoende gewaarborgd bleek, nam de universiteit haar bed op en wandelde. Dat was niet zo moeilijk, want een universiteit bestond uit niets anders dan het geestelijk kapitaal van haar docenten. Zo nu en dan zie je dat trouwens tegenwoordig weer: dat een hoogleraar zijn van buiten de universiteit gefinancierde onderzoek met studenten en al meeneemt naar een andere universiteit.

Zoiets heette een zwerm en zo ontstonden de universiteiten van Cambridge en Padua en Orleans, omdat ze zich in Oxford, Bologna en Parijs niet naar behoren behandeld achtten. Dat kun je vrijheid noemen. Maar die vrijheid was vooral gebaseerd op de afhankelijkheid van studenten aan hun professoren. Die afhankelijkheid was deels een zaak van definitie: je heette in de middeleeuwen student, niet als je aan een instelling ingeschreven was maar als je bij iemand studeerde, als je een meester had. De band tussen student en docent was traditiegetrouw nauw. De docent kwam in plaats van de verre ouders, zijn verantwoordelijkheid voor de student ging veel verder dan het intellectuele alleen en de band duurde ook langer dan de studie.

En het is aan die band dat we moeten denken als we willen begrijpen wat Cleveringa bezielde toen hij zijn moedige rede hield op 26 november 1940. U kent het verhaal: op die dag protesteerde professor Cleveringa als decaan van de rechtenfaculteit tegen het ontslag van zijn joodse collega Meijers. Het is eigenlijk nooit veel mensen opgevallen, maar in die befaamde rede is geen moment de reden van het ontslag van Meijers aan de orde gekomen. Of het wijs besluit was, weten we niet, maar Cleveringa protesteerde niet tegen een antisemitische maatregel. Hij vond, zo zei hij, dat die daad zichzelf kwalificeerde en hooguit tegemoet getreden kon worden met ijzige stilte. Wat hij met zijn rede wilde was de nazi's, zoals hij zei, 'uit het gezicht

en beneden ons te laten en Uw blik richten naar de hoogte, waarop de lichtende figuur staat van hem, wien onze aanwezigheid hier geldt.' En vervolgens gaf hij een overzicht van de wetenschappelijke kwaliteiten en het werk van Meijers.

Cleveringa protesteerde tegen het ontslag van de hoogleraar Meijers, van de grote geleerde en vooral, van zijn diepvereerde leermeester. Het ontslag van Meijers was de flagrante schending van de hoogste waarde die hij kende, de academische vrijheid, een opvatting waaruit verder alles voortvloeide, alles af te leiden was, afkeer van totalitaire dwang en perverse domheid. En het is die vrijheid, die onrealiseerbare grootheid, die onverminderd de universiteit inspireert. Net zoals geluk of waarheid of andere essenties doet ze zich alleen voor in combinatie met een beperking of in confrontatie met het tegendeel en als we geluk hebben, als we niet zo dapper hoeven te zijn als Cleveringa, komt het erop aan het rijkste mengsel en het elegantste evenwicht te vinden.

LITERATUUR:

- W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, Den Haag 1992.
Idem, *De werken van de wetenschap: de Leidse Universiteit 1776-1876*, Amsterdam 2005.